
ÚJKOR

Birodalmi múlt, posztkoloniális jelen?

December ötödike, lassan már egy jó évtizede, évről évre nagy vitákat generálva osztja meg a holland közvéleményt. A hagyományos Sinterklaasfeest, azaz a Mikulás ünnepség, a Mikulás-várás csúcspontjaként, Sint Nicolaas, azaz Szent Miklós, más európai kultúrákkal ellentétben, nem az Északi-sarkról, vagy Lappföldről, hanem Spanyolországból és nem szánon, hanem hajón érkezik meg Hollandiába. A felvonuló Mikulást viszont Hollandia szerte nem csupán kisgyerekek, hanem hangos tüntetők is fogadják. A tiltakozások célpontja, a jó gyermekeket megajándékozó ősz szakállú jótevő mellett a fedélzeten segédkező, számunkra leginkább a krampuszra emlékeztető, reneszánsz öltözéket viselő, feketére maszkírozott figura: Zwarte Piet, Fekete Péter. Bár a tradíció szerint a Mikulás fekete segítője mór származású, ellenzőit az egykori németalföldi gyarmattartó ország múltjának sötét fejezeteire, a rabszolgotartásra, a rasszista megkülönböztetésre és a gyarmati alattvalókat gyermekien naivnak, bugyutának, ostobának lefestő fekete arc ábrázolásokra emlékezteti.¹

Elizabeth Buettner *Europe after Empire: Decolonization, Society, and Culture* című könyvében a Zwarte Piet konfliktus mögött rejlő jelenség, a posztkoloniális európai társadalmak gyarmati örökségének, főleg társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatára vállalkozott. Az Amszterdami Egyetem professzorának munkája, a Cambridge University Press, *New Approaches to European History* sorozatá-

¹ A hagyomány mellett kitarók előszeretettel hangsúlyozzák, hogy ez része a holland tradícióknak és Zwarte Piet arca azért fekete, mert a kéményeken keresztül jut az otthonokba és ott összekormozza magát. Erre a demonstrálók általában azt az ellenérvet hozzák fel, hogy ebben az esetben Fekete Péter ruháján is nyoma kellene, hogy legyen a koromnak.

ban jelent meg. A szériával a cambridge-i kiadó célja többek közt az volt, hogy olyan innovatív munkákat gyűjtsön egy csokorba és adjon közre, amelyek az adott vizsgált kérdés nemzetközi aspektusait is körbejárják.

A sorozat szerkesztőinek (*T. C. W. Blanning* és *Brendan Simms*) elképzelésébe tökéletesen illeszkedett Buettner könyve,² amely már bevezetőjében az európai gyarmatbirodalmak dekolonizációjának és a volt gyarmattartó országok posztkoloniális, jelenbeli körülményeinek „*úttörő*” összehasonlító elemzését ígéri. A volt európai birodalmak komparatív elemzése csak egyike azoknak az aspektusoknak, amelyek kapcsán a szerző szembehelyezkedik a témával foglalkozó, eddig megjelent munkákkal.³ A korábbi hiányosságok pótlása mellett, más okokból is érdemes a kérdést szélesebb idő- és térbeli kontextusban vizsgálni. Ennek kapcsán első körben fontos megjegyezni, hogy a szerző kiemelt célja, hogy az imperializmusra fókuszáló kutatásokat a megszokott mederből kizökkentse. Buettner álláspontja szerint az eddigi vizsgálatok a kolonializmus kérdését kizárólag a centrum-gyarmat dimenziójában értelmezték, a dekolonizáció folyamatára pedig úgy tekintettek, mint ami a birodalmi zászlók levonásával együtt véget is ért, lezajlott. Továbbá a kutatások jelentős hányadának fókuszában a birodalmak felemelkedése és fénykora (a XVIII. és XIX. század) áll. Az 1945 utáni történések sokkal kevesebb figyelmet kapnak⁴, ráadásul ezek a kutatások a legtöbb esetben a második világháború lencséjén keresztül szemlélik a dekolonizáci-

2 *A Europe after Empire* szervesen illeszkedik Buettner kutatói munkásságába. A szerző több mint két évtizede vizsgálja a gyarmatosítás történetének különböző aspektusait, a gasztrotörténetről, a gender-szempontról, a családtörténetig. Az indiai brit telepesek családjaival foglalkozó könyve (*Empire Families: Britons and Late Imperial India*) 2004-ben jelent meg az Oxford University Press gondozásában.

3 Nem Buettner az első, aki felveti a különböző gyarmatbirodalmak összehasonlításának kérdését. Például Ronald Hyam a brit gyarmatosítást vetette össze más imperializmusokkal (*The empire in a comparative global context, 1815–1914*. In Ronald Hyam, *Understanding the British Empire*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 117–132.), de a posztkoloniális világ átfogó vizsgálatával eddig adós volt a történettudomány.

4 A szerző nem felejt el megjegyezni, hogy ez az arány az ezredfordulót követő két évtizedben javult valamelyest.

ót. A szerző két domináns megközelítést is kiemel, amelyeket hibásnak tart: az anyaország és gyarmat, valamint a különböző gyarmatok egymástól elkülönülten történő vizsgálatát.

Az említett tendenciákkal opponálva, a *Europe after Empire* a dekolonizáció és a posztkoloniális társadalmak, valamint kultúrák bemutatásakor jelentős hangsúlyt helyez annak igazolására, hogy a kolonializmus nem zárult le a gyarmatbirodalmak szétesésével. Továbbá, a gyarmatosítás, illetve a gyarmatok függetlenedése nem kizárólag a „tengerentúli” társadalmakra, hanem az anyaországokra is óriási hatást gyakorolt. Buettner *Frantz Fanonra* hivatkozva emeli ki, hogy Európát a harmadik világ tette olyanná, mint amilyenek ma ismerjük. A szerző több példát is hoz ennek alátámasztására: a portugál gyarmatbirodalom széthullását, amely 1974-ben a Salazar-diktatúra bukásához járult jelentős mértékben hozzá, vagy az algériai háborút, amely pedig 1958-ban a Negyedik Köztársaság kríziséhez vezetett Franciaországban.

A könyvben a szerző szakít azzal a problémásnak tartott gyakorlattal, amely az európai kolonializmusok közti különbségeket hangsúlyozva, az európai gyarmatbirodalmakat külön vizsgálja. Ezzel szemben Elizabeth Buettner meggyőződése szerint az imperializmus összeurópai jelenség. A nemzetek viszont, történeti hagyományaik mentén hajlamosak saját birodalmaikat kivételesnek gondolni. Talán Nagy-Britannia kapcsán a legszembetűnőbb ez az attitűd. A britek ugyanis előszeretettel különítik el magukat ebben a kérdésben is a kontinens többi országától, amelybe a közelmúltban euro szkepticizmus is vegyült. A szerző üdítő kivételként *Linda Colley* munkásságát emelte ki, aki a franciáknak és más európai nemzeteknek a brit nemzeti öntudatra gyakorolt hatását tárta fel. Sajnos az általa megkezdett csapásirány még követőkre vár.

Elizabeth Buettner szerint tehát a nemzeti történetírások leginkább saját gyarmatbirodalmaikkal vannak elfoglalva. A nemzetközi tudományos színteret tekintve pedig a legtöbb figyelmet a „nagyok”, a brit és francia kolonializmusok kapják, holott fontos volna, hogy a „kicsik”, a gyarmatosító óriások, de európai politikai súlyukat tekintve „törpék” is a történeti kutatások homlokterébe kerüljenek. Rá-

adásul fennáll egy másik egyenlőtlenség is a nagy és a kisebb gyarmatbirodalmak közt: amíg például a világ szinte összes országában kutatják az angolszász imperializmus különböző aspektusait, addig ugyanez fordítva nem mondható el. Angol nyelven jóval kevesebb munka jelenik meg, például a portugálok gyarmati aspirációiról. A *Europe after Empire* ebből a szempontból is az újítás szellemében született meg, hiszen egyenlő teret kapott benne a brit és francia mellett a belga, a holland és portugál dekolonizáció és posztkoloniális társadalmak és kultúrák bemutatása. A probléma kapcsán Buettner kritikával illeti a posztkoloniális történetírást, amely bár törekedett az etnocentrizmus meghaladására, mégsem lépett eddig túl a nemzeti kereteken.

A kötet három nagyobb kérdést jár körbe a brit, a francia, a belga, a holland és a portugál imperializmus, társadalom és kultúra kapcsán: dekolonizáció és a posztkoloniális korba való átmenet; migráció és multikulturalizmus a posztkoloniális Európában; emlékezet és hagyomány.⁵ Buettner nem csupán a vizsgált területek, hanem az elemzett források körét is a lehető legszélesebbre nyitotta. A könyv gyakorlatilag interdiszciplináris kutatás eredményeként született meg, amelynek elkészítésekor a szerző a politika- és kultúrtörténet mellett például az antropológia, vagy a filmesztétika módszereit is alkalmazta. A felhasznált források palettája is rendkívül színes, a szubaltern szövegektől, a kormányzati eredetű dokumentumokon, a közösségi média felületeken, a filmekben, a festményeken át a múzeumi anyagokig terjed.⁶

Elizabeth Buettner a meghatározó nagy folyamatok leírását kiegészítve, illetve azokat illusztrálандó jó érzékkel helyezett el rövidebb elemzéseket, amelyekben izgalmas társadalom- és kultúrtörténeti, vagy éppen historiográfiai vitákat, jelenségeket vett górcső alá. Ezek az érdekes „zárójel”, „leágazások” viszont nem viszik el az olvasót túl messzire a könyv vezérfonalától, hanem inkább alátámasztják a szerző érvelését. Így segíti például Luc Tuymans belga képzőművész a 2001-es Velencei Biennálé belga pavilonjába készített, Mwana Ki-

5 Így követik egymás a könyv fejezetei is.

6 A szerző felrója a gyarmatosítás történetével foglalkozó kutatóknak, hogy eddig leginkább a kérdés politika-, gazdaság- és hadtörténeti aspektusaira fókuszáltak.

toko c. festménysorozatának az elemzése a belga posztkoloniális társadalom és kulturális szcéna gyarmati múlthoz való viszonyulásának a bemutatását. A tízrészes széria első képén I. Baldwin belga király látható, amint az 1955-ös kongói látogatása során a gyarmat földjére lép. A hófehér egyenruhát viselő uralkodó alakja elmosódott, napszemüveget visel, szinte arctalan és személytelen, szemben, a részben a belga politikai elit által szervezett merénylet áldozataként elhunyt kongói vezető, Patrice Lumumba portréjával, amelyen a politikus tisztán kivehető vonásai a nézőtől tiszteletet és a múlt átértékelést követelik. Tuymans képei Buettner olvasatában nagyon jól rámutatnak arra a Janus-arcúságra, amely a gyarmati múlt megítélését övezi a volt anyaországok társadalmában és kultúrájában: ez az emlékezés és a felejtés kettőssége. Egyszerre van jelen a belga, a brit, a francia, a holland és a portugál nemzeti kultúra alkotóelemeként az elmúlt évtizedekben egyre határozottabban a posztkoloniális narratíva és a gyarmatosítást még mindig pozitív kontextusban értelmező olvasat. A volt gyarmattartó országok nemzeti kulturális kánonjának a XXI. században részét képezik például Ousmane Sembéne, Salman Rusdhe művei és mellettük olyan koloniális töltetű alkotások is, mint Jean de Brunhoff Babar történetei, vagy a Tintin Kongóban, vagy a már említett Zwarte Piet figurája.

Mindamellet, hogy a gyarmatosítás örökségével kapcsolatos kettősség megfigyelhető a vizsgált európai országok kultúrájában, közéletében és politikai diskurzusaiban is, Buettner érdekes különbségeket is feltárt az összehasonlító vizsgálat során. Közös elem például, hogy a dekolonizációt követően az anyaországba áttelepülő egykori telepesek és katonák tették meg a legtöbbet annak érdekében, hogy a gyarmati múlt pozitív fényben maradjon fenn. Érdekes nemzeti sajátosság például az, ahogyan ez a probléma találkozott a Belgium társadalmát megosztó flamand-vallon ellentéttel, amelyben a koloniális hagyaték kérdése fontos szerepet játszik. Buettner többek közt *Sarah De Mal* elemzésére hivatkozva emeli ki, hogy a megosztott belga társadalom vitázó feleit két közös nemzeti ügy tartotta össze: Kongó és a monarchia. A XX. század utolsó harmadára viszont Belgium megszűnt gyarmattartó ország lenni. A monarchia reputációját pedig

a II. Lipót Kongójában elkövetett brutális atrocitásokat, a csonkolásokat, valamint az I. Baldwin Lumumba elleni merényletben játszott szerepét feltáró kutatások amortizálták számottevő mértékben. A szeparatizmust zászlajukra tűző flamandok a gyarmati múlt egyre inkább nyomasztó terhét igyekeznek a vallonok nyakába varrni. Talán nem véletlen, hogy a belga kolonializmus történetének sötét oldalát feldolgozó kutatók és művészek (például *Ludo de Witte*, vagy *Luc Tuymans*) zöme flamand származású.

Franciaországban és Hollandiában egyaránt a második világháborús megszállás és a felszabadulás emlékezetének kiemelése befolyásolta, illetve vette el a teret a gyarmati múlt feldolgozása elől. A holland közvélemény számára kényelmes volt megemlékezni Indonézia japán megszállásának áldozatairól. Ezzel szemben az 1945 és 1949 közt lezajlott küzdelmekben a holland gyarmati hatóságok és a katonai erők által a civil lakosság ellen elkövetett akciókkal, vagy a franciák algériai túlkapásaival kapcsolatos diskurzusra évtizedeket kellett várni. Mindkét ország hivatalosan csupán egyéni hibaként hivatkozik a gyarmatokon történetekre és nem ismerik el, hogy a háborús bűnök elkövetése intézményesített gyakorlat lett volna. Ennek persze komoly belpolitikai okai is voltak. A 60-as évek zűrzavaros francia viszonyainak közepette De Gaulle nem kockáztathatta meg a hadsereg támogatásának az elvesztését. Részben ezért is váratott magára a háborús bűnöket elkövető francia tisztek számonkérése. Elizabeth Buettner elemzése alapján Franciaországban a holokauszttal, Hollandiában pedig az amerikaiak által a vietnámi háborúban elkövetett atrocitásokkal kapcsolatos viták vezettek a dekolonizációs háborúk és a gyarmati múlt feltáráshoz.

Nagy-Britannia kapcsán a szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy a volt gyarmatokról az anyaországba visszatelepülők tevékenysége mellett az ország második világháborús helytállása miatt érzett büszkeség volt az a tényező, amely évtizedekig gátolta a gyarmati örökség feldolgozását. Ráadásul, amennyire kiemelt szerepet kapott az európai hadszíntér és a nácik felett aratott győzelem emlékezte, annyira sikerült a dekolonizációs konfliktusokat a kollektív memó-

riában elhomályosítani. Az elmúlt évtizedekben kutatások⁷ tárták fel például a briteknek a kenyai Mau Mau felkelés során alkalmazott brutális gyakorlatát, a koncentrációs táborokat. A tudományos vizsgálatok dacára, a Brit Birodalom körül egyfajta nosztalgia bontakozott ki például a populáris kultúrában, amelynek köre a gyarmati időszakot romantikus kalandok sorozataként ábrázoló tévéfilmekről, a koloniális stílusú lakberendezési tárgyakig terjed. A brit gyarmatosítás pozitív megítélésében fontos szerepet játszó brit történészek közül első helyen Buettner *Niall Fergusont* emeli ki. Ferguson érvelése szerint a történelemben nem találunk még egy olyan szervezetet, amely annyit tett volna az áru, a tőke és a munkaerő szabad áramlásáért, mint a Brit Birodalom a XIX. században és a XX. század első évtizedeiben. A brit történész bár elismeri, hogy a gyarmattartás gyakorlata nem volt hibáktól mentes, a többi ország által folytatott imperializmus viszont, sokkal rosszabb volt.

A könyv szövegét a szerkesztők helyenként fontos képi illusztrációkkal lazították. Ezt többek közt azért is tartom jó döntésnek, mert Buettner elemzésének fontos forrásai voltak ezek az anyagok, mint például a Banania francia reggeli italt reklámozó plakát, amely terméket mind a mai napig a szenegáli lövész, a tirailleur stilizált portréjával adnak el. Ugyanebben a körben érdemes kiemelni Luc Tuymans képeit. Kár azonban, hogy a kötetben nem kapott helyet az összes Buettner által vizsgált festmény.

További kritika tárgyát képezheti az elemzett birodalmak köre. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a spanyol, a német, vagy éppen az olasz gyarmatosító törekvésekkel miért nem foglalkozott a szerző. Erre a kérdésre Buettner már a könyvben megpróbál választ adni. Érvelése szerint Spanyolország még a XIX. században megszűnik nagy gyarmattartónak lenni, a németek és az olaszok pedig nagyon rövid ideig folytattak csak kolonizációt. Véleményem szerint azonban, ahogyan ezt egy mondat erejéig maga a szerző is bevallja, inkább Buettner idegennyelvtudása limitálta a vizsgált imperializmusok számát.

7 Például Caroline Elkins és David Anderson munkássága.

A már említett német és olasz gyarmati aspirációk mellett kimaradtak a kelet-európai birodalmi törekvések. Ugyan a szerző egy félmondatban utal arra, hogy a keleti és nyugati birodalmak összevetésében lehet potenciál a kutatás szélesítésére, mégis a kötet az olvasóban azt a gyarmatosítással kapcsolatos téves, de sajnos még mindig nagyon népszerű elképzelést erősítheti, amely szerint a kolonizációról csak tengerentúli területek felett gyakorolt ellenőrzés esetén beszélhetünk.

Mindezektől eltekintve, Elizabeth Buettner *Europe after Empire* című könyve hiánypótló szintézise a gyarmatait elvesztő európai országok posztkoloniális kultúrtörténetének. A kötet ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a dekolonizáció koránt sem ért véget a hidegháború évei alatt, a kultúrában folyamatosan jelenlévő problémáról van szó, amely a történettudomány részéről nagyobb figyelmet érdemel.

Elizabeth Buettner: *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture* (Európa a birodalmak kora után. Dekolonizáció, társadalom és kultúra), Cambridge University Press, Cambridge, 2016. 537 o.

Szabó-Zsoldos Gábor